

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ POLİTİKALARI

DOÇ. DR. HALUK SELVİ*

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na dahil olduğunda açtığı ilk cephelerden birisi Doğu Cephesi idi. Bu cephede Rus birlikleri içerisinde 150.000 Ermeni gönüllüsü vardı ve bunların çoğu Avrupa sınırından transfer edilmişti. Gönüllülerin görevleri, Rus düzenli birliklerine destek olmak ve bu bölgede onlara öncülük etmektir¹. Gönüllü birliklerinin başında 1890 yılından itibaren Anadolu'da birçok isyan olayına karışmış Ermeni çete reisleri vardı. Bunlar, Osmanlı Devleti ile kesin bir şekilde yollarını ayırmış, siyasi suçlu durumda olan ve aranan Ermenilerdi. Bu çeteler aşırı Ermeni milliyetçisi idiler, katı bir Türk düşmanlıkları vardı ve düzenli bir askeri eğitim almamışlardı. Bunlara göre bağımsız Ermenistan'ın kurulabilmesi için Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Türklerin temizlenmesi şarttı. Çeteler, savaş başlar başlamaz bu düşüncelerini ortaya koymaya başladılar². Rus komutanları bile bu Ermenilerin taşkınlıklarını önleyemiyorlardı. Van kıtaları komutanı General Nikolayev 1 Temmuz 1915'te Kafkas Orduları Komutanı'na gönderdiği telgrafında, Ermeni gönüllülerinden şikâyet ederek, devamlı yağma hareketinde bulduklarını ve her türlü cinayeti işlemekten zevk aldıklarını, bunların önüne geçmek için Van'da divan-ı harp kurulduğunu, disiplin birlikleri teşkil edildiğini ve artık gönüllü birlikler alınmamasını istedi³.

1916 yılında Antranik ve çetesi Van ve Bitlis çevresinde yakmadık köy bırakmadılar, on binlerce insanın katlettiler. Antranik'in emrinde çalışan Arşak adlı Ermeni çete reisi de birliğiyle Erzurum ve Erzincan'da yapılanları Bayburd ve İspir kazalarında yaptı⁴. Bu çete gruplarına Avrupa ve Amerika'daki Ermenilerden devamlı yardım geliyordu. 1915 yılı ortalarında Amerika'daki Taşnaklar bu çetelere 4.700 ruble göndermişlerdi⁵.

İtilaf Devletleri arasında yapılan gizli anlaşmalarla Doğu Anadolu Bölgesi Rusya'ya terk edilmişti. Rusya, Ermenilere burada bağımsız bir Ermenistan kuracağını vaat ederken, gizliden gizliye bu bölgenin Ruslaştırılmasına çalışıyordu.

Rusların 1914-1915 yılında Kafkasya'nın Müslümanlardan temizlenmesi ve sürülmesi işini⁶, 1916 yılından itibaren bu çeteler Doğu Anadolu'nun işgal edilmiş bölgesinde uygulamaya başladılar. Rusya'da 1917 yılının Şubat ayından itibaren yeni gelişmelerin olması ve ihtilalin ortaya çıkması Rus askerlerini savaş konusunda isteksiz hale getirdi ve bunların yerini Ermeni çeteleri doldurmaya başladılar. Uluslar arası alanda yeni bir durum ortaya çıkmıştı. İngiltere ve Fransa Kafkasya'da ortaya çıkan yeni durumdan istifade edebilmek, bu bölgelere Osmanlı Devleti'nin yerleşmesini önlemek için çeşitli çözüm yolları

* Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü

¹ Hovannisian, Armenia on the Road to Independence, s. 44.

² Chalebian, General Andranik, s. 227-228.

³ Azmi Süslü, Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim, Ankara, 1987, s. 27.

⁴ Arşiv Belgelerine Göre Kafkasya'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1906-1918), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., Ankara, 1995, s. 273-330.

⁵ ATBD. sayı: 76, Belge No: 1645.

⁶ Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, s. 109-110.

aramaya başladılar. Akla ilk gelen de savaşın başından beri Osmanlı Devletine karşı savaşan Ermenilerdi. Kafkasya’da İngilizler, Kilikya’da Fransızlar hazır askerleri durumundaki Ermenileri silah ve teçhizat yönünden desteklediler. Bu durum Ermenilerin dikkatini Rusya’dan İngiltere’ye ve Fransa’ya çevirdi. Bundan sonraki aşamada İngilizler Doğu Anadolu’da büyük Ermenistan’ın kurulması görevini üstlendiler. Bu sebeplerden dolayı Kafkasya ve Doğu Anadolu’da Türklere karşı yapılan katliama göz yumdukları gibi destek de oldular.

Bolşevik İhtilalini takiben Sovyet hükümeti ilhaksız barış istemiş, bunun sonucu olarak Rus-Kafkas cephesindeki dağılma hızlanmıştı. Dağılma ile birlikte Rus cephesinin gerisinde milli kıtalar ortaya çıkmış, Ermeni ve Gürcü birliklerinin oluşturulmasına başlanmıştı. Rus makamları siyasi emellerle Ermeni birlikleri vücuda getirmeye çalışıyorlardı. Rus ve Ermeni subayları kumandasında ve Rus silahları ile teçhiz edilmiş olan bu birliklerin, Rus mıntokasında göreve başlamaları, Türk ve İslâm ahali için endişe verici idi⁷.

Rusya’da meydana gelen ihtilal sonunda, Kafkaslarda oluşan boşluğun etkisiyle, Ermeni, Gürcü ve Azeriler 14 Kasım 1917 tarihinde merkezi Tiflis olan Maveraya-yı Kafkas Hükümeti’ni kurdular. Bu hükümet kendisini Rusya’nın bir parçası sayıyordu ve hükümeti oluşturan milletler arasında da bir görüş birliği yoktu. Gürcüler, Ermeniler ve Azeriler her biri milli teşkilatlarını kurmuş ve milli amaçlarını gerçekleştirme yolunu tutmuşlardı. Ermeniler ve Gürcüler kısa süre içerisinde askeri teşkilatlarını tamamlama fırsatı buldular. Zira onlara hem Sovyet idareciler hem de İtilaf Devletleri yardımcı olmaya başlamışlardı⁸.

Rusya’da ihtilali başarıyla sona erdiren Bolşevikler, ihtilalin ertesi günü 26 Ekim 1917’de “Barış Bildirgesi” yayınladılar. Buna göre, savaşan bütün devletler hemen harbe son vermeli, mütareke akdetmeli, hiçbir arazi parçası ilhak etmeksizin ve harp tazminatı ödemeksizin, demokratik ve adil bir barış akdetmeliydiler.

Bolşevikler bu barış teklifinden bir sonuç alamayınca İttifak Devletlerine müracaat ettiler. Osmanlı ve Rus delegeleri 18 Aralık 1917’de Erzincan’da bir mütareke akd ettiler. Bu mütareke ile 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Osmanlı – Rus Harbi sona ermiş oluyordu⁹. Erzincan Mütarekesinden sonra barış görüşmeleri 9 Ocak 1918 tarihinde Brest-Litovsk’ta başladı. Görüşmeler 3 Mart 1918’de imzalanan anlaşma ile sona erdi. Barış ile birlikte, İttifak Devletleri ile Rusya arasındaki savaş resmen sona erdi. Osmanlı Devleti bu barış ile 1877-78 harbinde Ruslara bıraktığı Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)’u elde etmişti¹⁰. Brest-Litovsk Kafkasya’da önemli bazı siyasi gelişmelerin başlangıç noktası oldu. Bu barışın etkisiyle, 1918 baharında önemli siyasi ve askeri gelişmelere sahne olan Kafkasya, tüm Avrupa ülkelerinin ilgisini çekmeye başladı ve bu ilgi gün geçtikçe bir çıkar kavgasına dönüştü. Osmanlı Devleti ise, Kafkasya ile olan tarihi ve

⁷ Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s. 301-302.

⁸ İzzet Öztoprak, “Maverayı Kafkas Hükümeti”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, I, Ankara, 2003, s.127-128.

⁹ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 332-333.

¹⁰ Brest-Litovsk barışı ve görüşmeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Selami Kılıç, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu (Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri), İstanbul, 1998.

kültürel bağlarını koparmak istemiyor, bu yüzden Kafkasya'daki olayları yakından takip ederek yönlendirmek istiyordu¹¹.

Sovyet idarecileri de Kafkasya'dan vazgeçmek niyetinde değillerdi. Daha Brest-Litovsk'ta barış görüşmeleri devam ederken, 13 Ocak 1918'de Petrograd'ta, Pravda Gazetesi'nde Lenin, Stalin, Bonç-Brueviç ve Gobunof imzalı "13 Nolu Dekret" diye bilinen bildiri yayınlandı. Bu bildiri de şu noktalar üzerinde duruluyordu:

"Ermeni istiklâli için te'minât-ı evveliye.

Petersburg'dan; Ahali komiserleri meclisi âtidaki kararnameyi neşreliyor: Rusya ve Türkiye'deki Ermeniler bağımsızlıklarını alana kadar onlara yardım edeceğiz. Bu ancak şu şekilde olabilir:

- 1- *Kıta'at-ı askeriye'nin derhal Ermenistan-ı Türki hududunun öte tarafına çekilmesi, Ermenistan ahalisinin emniyet-i şahsiye ve mâliyesini temin maksadıyla hemen Ermeni ahaliden bir meclis kuvvetinin teşkili.*
- 2- *Memalik-i muhtelifiye hicret etmiş veya dağılmış bulunan Ermenistan-ı Türki dahilindeki Ermenilerin bilâ mani' memleketlerine iadesi.*
- 3- *Osmanlı Hükümeti tarafından zorla hicret ettirilen Ermenilerin Ermenistan-ı Türki içerisindeki yerlerine iadesi. Ahali komiserleri Türklerle yaptıkları barış görüşmelerinde bunu şart koşturmaktadır.*
- 4- *Ermenilerin demokrat seçimler sonunda geçici bir meclis kurmaları.*
- 5- *Ermenistan-ı Türki dahilindeki kıta'atın çektirilmesi için İstefan Şaumyan (Kafkasya Umur-ı Hariciye Komiseri) Ermenistan-ı Türki ahalisine ibraz etmelidir.*
- 6- *Ermenistan'ın hududu, komşuları ile yapacağı görüşmeler sonunda tespit edilecektir."*¹².

Bu dekret Rusların, Ermenileri silahlandırdıktan sonra Türk topraklarından çekileceklerini ortaya koymaktaydı. Bu decreti takiben Doğu Anadolu'da Ermenilerin Müslüman ahaliye karşı zulümleri daha da artmıştır.

Erzincan Mütarekesinden sonra, cepheyi boşaltan Rus kuvvetlerinin yerini, Ermeni birlikleri almaya başladı. Bu birliklerden başka, iç asayişini korumak bahanesiyle Ermeni milis teşkilatı da kurulmuştu. Mahalli idarelere Rus askeri makamlar tarafından Ermeni memurlar tayin edildi. Böylece Brest-Litovsk Barışına göre Doğu Anadolu'dan Rus kuvvetlerinin çekilmesinden sonra bölgede bir Ermeni Devleti kurulması için ciddi hazırlıklar başlatılmıştı. Lenin ve Ermeni Bolşevikler, Rus askerleri tamamıyla çekilmeden Ermenilerin idareyi ele almaları ve bu bölgenin Türklere iadesini önlemeyi tasarlamışlardı¹³.

¹¹ Selami Kılıç, "Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk-Mart 1918- Yankıları Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi", Osmanlı, c. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 634.

¹² BOA.BEO. Sadaret Evrakı (A.VRK.) 817/40 (La Sivil Gazetesi'nin 18 Kanunusani 1918 tarihli nüshasından); Gürün, Ermeni Dosyası, s. 233; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 336-337.

¹³ İ. Ethem Atnur, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1922), Ankara, 2001, s. 9.

Erzincan Mütarekesi'ne göre, Trabzon'dan başlayan bir hat üzerinden Van-Başkale'ye kadar olan bölge her iki tarafça da ihlâl edilmeyecekti. Fakat bu bölgede Ermeni çeteler türeyince durum değişti. Enver Paşa 17 Aralık 1917'de 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta, işgal altındaki arazide Ermeni çetelerinin Müslüman ahaliye karşı fırsat buldukça mezalimler yaptığından bu konuda Rus ordusu komutanlığına gerekli tedbirlerin alınması için müracaatta bulunmasını istemişti¹⁴.

Daha savaşın başında, Kuzey İran-Van Harekâtının sorumlusu General Nazarbekov kumandasında Erivan, Van-Erzincan bölgelerini içine alan bir Ermeni ordusu kurulmuştu. Bu ordu üç tugaydan meydana geliyordu. Birinci Tugay 1914-1915 yıllarında Ermeni gönüllüleri ile Osmanlı Devletine karşı savaşan General Dro (Drestamet Kanayan), ikinci tugay Albay Silikyan, üçüncüsü ise General Antranik'e bağlı idi¹⁵. Bu üç tugay Erzincan Mütarekesi'nden önce bölgede katliamlara başlamışlardı.

Ermenilerin yaptığı katliamlar Tanin Gazetesi'nin 13 Mart 1918 tarihli nüshasında şu şekilde yer alıyordu: "... Rusya ile mütareke akdedildiği günden ve Rusya'nın muhtelif aksamına mensup Rus askerleri, Şarki Anadolu'da işgal ettikleri araziye birer birer bırakıp çekilmeye başladıktan beri, Şarki Anadolu vilayetlerimizde Rus askeri kıyafetine giren ve Rus askerlerinin bırakıp gittikleri esliha ve mühimmatı elde eden Ermeni çeteleri, umumi bir sistem dahilinde pek feci' mezalim ika'ına girişmişlerdir. Bu mezalim içinde nev'i vardır: köyleri kamilen tahrip etmek, çoluk-çocuk, kadın-erkek, ihtiyar rast geldikleri insanları en feci' suretlerle katl eylemek, yahut bunları sürülerle toplayıp, öteye beriye doldurarak ateşle yakmak, çocukları benzine buladıktan sonra ateşe vermek, hetk-i ırz, gasb-ı mal, hülasa katl ve tahrip namına ne kadar fecayi' ve mezalim varsa hiçbir şey ihmal edilmemiştir... Her şey isbat ediyor ki, Şarki Anadolu vilayetlerimizde yaşayan Müslümanlar, en müfteris bir hurs ve kin ile galeyan eden Ermeni çetelerinin şu birkaç hafta zarfında taşıp kuduran zulümleri altında pek feci' günler geçirmişler ve pek kanlı akıbetlere uğramışlardır"¹⁶.

Ermenilerin Erzincan ve çevresinde yaptıkları da delilleriyle 3. Ordu Komutanlığı'na bildiriliyordu¹⁷. Vehip Paşa, Ermenilerin Doğu Anadolu bölgesinde yaptıkları katliamla ilgili eline ulaşan bilgilerin de yer aldığı bir telgrafı Rus Orduları Başkomutanı General Perjovalski'ye 29 Ocak 1919'da göndererek Ermenilerin yaptıklarının insanlık adına durdurulmasını istiyordu¹⁸. Bütün uyarılara rağmen Rus Generali Odişelidze, Vehip Paşa'nın katliamlarla ilgili telgraflarını mübalâğlı bulduğunu bildiriyor ve işin sorumluluğundan kurtulmaya çalışıyordu. 6 Şubat'ta ise gönderdiği bir telgrafında, Erzincan'da meydana gelen olaylardan üzüntü duyduğunu ve suçlular hakkında en şiddetli cezayı uygulayacağını bildiriyordu¹⁹. Bu durum Rusların Kafkasya'da kontrolü yavaş yavaş kaybetmeye başladıklarının bir göstergesi idi.

¹⁴ Enis Şahin, Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Ankara, 2002, s. 173.

¹⁵ Hovannisian, Armenia on the Road to Independence, s. 114.

¹⁶ Tanin, 13 Mart 1334/1918, No: 3324; Şahin, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları, s. 175-176.

¹⁷ ATBD. Sayı: 81 (Aralık 1982), Belge No: 1850.

¹⁸ ATBD. Sayı: 81 (Aralık 1982), Belge No: 1851.

¹⁹ ATBD. Sayı: 81 (Aralık 1982), Belge No: 1857.

İngilizlerin tutumları ise, Ermeni olayları ile ilgili durumu daha da zorlaştırıyordu. Ekim İhtilâlinde sonra bazı Ermeni liderleri İngiliz hükümetine müracaat ederek, Türklere karşı mücadelelerinde destek istiyorlardı. Bu, İngilizlerin Kafkasya politikaları için önemli bir fırsattı ve bunu değerlendirmek istiyorlardı. Zira savaş diğer cephelerde devam ediyordu²⁰. İngilizler, Türkiye ve İran Ermeni nüfusu arasında savaşın sebep olduğu tahribatı ortadan kaldırmak ve yardımda bulunabilmek için 1915 Ocak ayında Ermenistan Kızıl Haç ve Göçmen Teşkilatı'nı kurmuşlar ve başına Lord Bryce'ı getirmişlerdi. Bu teşkilat aynı zamanda Rus sınırında savaşan Ermeni gönüllülerine de sıhhi destek sağlayacaktı²¹. Ermeni gönüllü birliklerinin en önemli liderlerinden Antranik, İngilizlerin bu desteğine güvendiğinden Şubat İhtilâli sonrasında 29 Mayıs 1917'de Tiflis'teki Amerikan Temsilcisi Willoughby Smith ile görüşmüştü. Smith, Antranik'e Rus İhtilalinin başarısı durumunda Erzurum ve Bitlis'i nasıl elde tutacağını sormuştu. Antranik, Kıbrıs'tan İskenderun'a çıkacak İngiliz birliklerinin doğuya ilerlemesini, Müttefiklerin Türkiye Ermenilerinden oluşan bir birlik kurmalarını teklif etmiş, böylece Türklerin iki güç arasında ezileceklerini planlamıştı. Smith, Antranik'in teklifini Moskova'da bulunan Rus, Fransız ve İngiliz askeri ataşelerine anlattı. Antranik'in planı tasdik edildi. Ruslar erzak ve elbise vermeyi, İngilizler ve Amerikalılar para yardımında bulunmayı ve Ermeni askerlerinin ailelerini koruyacaklarını taahhüt ettiler. Ayrıca Ruslar Antranik'e madalyalar ve generallik rütbesi verdiler. Londra'da bulunan ve Ermenileri uluslar arası alanda temsil eden Bogos Nubar Paşa da Antranik'e gönderdiği telgrafla, bütün güçleriyle Van, Bitlis ve Erzurum'u savunması gerektiğini ve maddi desteği garanti ettiğini bildirdi. Rus hükümeti Taşnakları aşarak direk olarak Antranik ile görüşmeye başladı²². Bu durum Taşnak idarecilerini rahatsız etti. Böylece Ermeni çeteleri ile Erivan idarecilerinin arası açılmaya başlıyordu. Bu problem Batum Antlaşması ile daha açık bir şekil alacaktır. Çünkü çeteler Batum Antlaşması hükümlerini kabul etmeyeceklerdi.

Savaş boyunca Vilâyât-ı Şarkiyye'ye yerleşmiş olan Ermenilerin ihtilâlden sonra durumları kritik bir hal almıştı. Bırakın Kafkasya sınırında kalmayı Erivan'da bile kalmaları şüpheli idi. Türklere karşı bu Ermenileri kim koruyabilirdi? Ermeniler geleceklere konusunda endişeli idiler. Rusya onları kullandıktan sonra Tatar ve Kazakları bu bölgelere yerleştirmeye başlamıştı. Bu şartlar altında Ermenileri ancak diğer İtilaf Devletleri koruyabilirdi. Bu yüzden İngiliz idareciler Ermenistan'ın bağımsızlığı konusunda cömertçe açıklama yaptılar, onların savaştaki çabalarının karşılığının verilmesi gerektiğini söylediler. İngilizler Ermeni birliklerinin İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da savaşmalarını istediler. Bogos Nubar Ermenilerin Kafkasya'da savaşmaları gerektiğini ve Ermenistan sınırında 35.000 Ermeni'nin bulunduğunu, diğer bölgelerdeki Ermenilerin gelmesiyle bu sayının 150.000'e çıkacağını İngiltere Hükümeti'ne bildiriyordu²³.

²⁰ Sonyel, *The Great War and The Tragedy of Anatolia*, Ankara, 2000, s. 157.

²¹ Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question (1915-1923)* New York, 1984. s. 62-63.

²² Chalebian, *Andranik*, s.306, Hovannisan, *Armenia on the Road to Independence*, s. 82.

²³ Nassibian, *Britain and Armenian Question*, s. 97-98. Dahiliye Nezareti, Irak Ordusu Kumandanı Halil Paşa'yı ve Musul Valiliğini 1918 yılı Mart ayında uyurarak, Bogos Nubar'ın riyasetindeki Ermeni komitesinin Ermeni çetelere yaptığı yardıma karşı tedbir alınmasını istiyordu (BOA.DH. ŞFR. 85/256).

Ermenilerin Doğu Anadolu'da ve Kafkasya'da yaptıkları katliamın anlaşılabilmesi için Ermeni çetelerinin yaklaşımlarının bilinmesinde fayda vardır. Her şeyden önce Taşnaklar askerlerine halkı soymayı, Türklerden nefret etmeyi, Türkleri yok etmeyi, vahşiliklerle birleşen fedai ruhunu aşıladılar²⁴. Gönüllü hareketinin karakteristik özelliği, kana susamış fedailer Antranik, Hamazsp, Dro, Garo ve diğerlerinin idare ettikleri harekette gözlemlenebilir. Bunların müfrezeleri Türk milletinin kadın, çocuk, yaşlı ve hasta halkını öldürmekte pek cesurdular. Beyazid'te yaptığı katliamları bir Ermeni çetesi olan Vahram şöyle anlatıyor: “*Basargeçer'de yaşlarına bakmadan Türkleri öldürdüm. Bunları durumlarına bakmadan yok etmek gerekir*”²⁵.

Bu düşüncede olan Ermeni çeteleri, 1917 Ekim İhtilâlinde Doğu Anadolu'dan çekilişlerine yani 1918 yılı Nisanı'na kadar olan dönemde bölgede akla gelmedik katliamlar yaptılar. Erzincan, Erzurum, Van, Kars, Sarıkamış tamamıyla tahrip edildi, burada sakin Müslümanlar katledildi. III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın Müslüman halka Ermenilerin yaptığı katliamların önlenmesi konusunda Rus ordusu kumandanı Odişelidze'ye yaptığı müracaatlar sonuç vermemişti. Bu sırada Brest-Litovsk'taki barış görüşmeleri de Rusların anlaşmaz tutumları sebebiyle kesilince Türk birlikleri 12 Şubat 1918'de Rus Ermeni birliklerinin işgali altındaki bölgelerin kurtarılması için harekete geçti. 18 Aralık 1917 tarihinde imzalanan Erzincan Mütarekesi'nden sonra, 3. Ordu I. Kafkas Kolordusu Komutanlığı'na getirilen Kazım Karabekir Paşa, Doğu'nun kurtarılması ile görevlendirilmişti. 13 Şubat'ta Erzincan ve Mamahatun kurtarıldı²⁶, 14 Şubat'ta Bayburd, Trabzon ve Gümüşhane, 5 Nisan'da Sarıkamış, 7 Nisan'da Van, 14 Nisan'da Batum, 25 Nisan'da Kars Osmanlı orduları tarafından istirdad edildi²⁷.

Kazım Karabekir Paşa, 12 Şubat 1918'de ordu komutanlıklarına gönderdiği şifre telgrafta, Erzincan'a girdiğinde gördüğü durumu anlatıyor, bin beş yüze yakın kadın ve çocuğun öldürüldüğünü, altı yüz elli Müslüman'ın çalıştırılmak bahanesiyle şehir dışına çıkarılarak aynı akıbete uğratıldığını, küçük köylerde ve kasabalarda Ermenilerin bir kulübe bile bırakmadan tahribat yaptığını, öldürülenler arasında süttan kesilmemiş bebeklerin ve doksan yaşında ihtiyarların bulunduğunu belirtiyordu²⁸.

Türk birlikleri Erzincan'a girdikten sonra Erzurum'a doğru harekete geçince Ermeni Çete Reisi Antranik 7 Mart 1918'de Rus generali üniformasıyla Erzurum'a geldi. Amacı, burada ilerleyen Türk birliklerine karşı savunma hattı oluşturmaktı. Albay Morel'in üzerinde bulunan Erzurum merkez komutanlığını üzerine aldı. İlk olarak buradaki Rus subaylar ile bir toplantı yaparak şehirde asayişi sağlayacağını, burada bulunmalarının Rusya'nın menfaatine olduğunu söyledi. Bu arada Ermeni birlikleri firar etmek üzereydiler, Antranik bunları kılıçla, yumrukla cepheye göndermeye uğraşıyordu. Erzincan'ı kurtaran

²⁴Myasnikyan, “Ermenistan Kızılordusu”, Khorurdian Hayastan, 29 Kasım 1921, (internet service. <http://www.Karabagh.org>, 3. 4. 2001).

²⁵ A. Lalayan, “Karşı İhtilâl Daşnaksütyun ve Emperyalist Savaş (1914-1918), (<http://www.Karabagh.org>, “Staggering Facts”, 3.4.2001).

²⁶ Atı, 15 Şubat 1334, No: 46.

²⁷ Kazım Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi, Yayına Hazırlayan: Enver Konukçu, Erzurum, 1990, s. 156-165.

²⁸ ATBD. Sayı: 86 (Nisan 1987), Belge No: 2061.

Türk birlikleri Erzurum'a yaklaştıkça Ermeniler katliamlarını arttırdılar. Antranik çetelerin kaçmalarına mani olamıyordu, Köprüköy'e yerleştirdiği makineli tüfek bile firarileri durduramadı. Antranik ve Ermeni subaylar iki gün daha şehirde dayanarak mümkün olan tahripleri yaptıktan sonra şehrin boşaltılmasına karar verdiler. "Hürriyet mücahitleri" Ermeni eşkiyası 11 Mart akşamı Erzurum'u terk etti²⁹. Arkalarında yanan, harab olmuş bir şehir, 9.500 kadın, çocuk, ihtiyar ölü bırakarak kaçmışlardı. Şehirde bir tek ağaç bile bırakılmamıştı³⁰. Katliamlar Erzincan ve Erzurum'a münhasır kalmadı, çekiliş güzergâhındaki bütün köy ve kasabalar yakılmıştı. Erzurum'daki durumu görgü şahidi Kantarcızâde Mustafa şöyle anlatıyor:

"Türk ordusu 11 Mart Çarşamba günü şehre girmişti. Erzurum'un yılmaz koçaklarının başına geçen zalimler, Dervişağa mahallesinde, karşı karşıya olan Mürsel Paşa'nın ve Ezirmikli Osman Ağa'nın evlerine yüzlerce insan doldurarak, evlere ateş verilmiş, içinde mazlum insanlar cayır cayır yanıyordu. Bir taraftan küme küme insanları Kavak Kapusu denilen yani Ardahan Kapısı'nda istasyon Köprüsüne ve Kazan Deresine ve Mahallebaşı'nda Sabunhane'ye ve Kavak Mahallesi'nde muhtelif evlere götürüp mâsum halkı boğazlıyorlar ve şişliyorlar ve baltalyorlardı .

Yeğenağa Mahallesi'nde Şeyh Ahmed Efendi'nin hanesinde 450 kişilik mâsum halka ateş verilmiş ve kapu pencerelerinden mermiler ve bombalar atarak haneyi ber hava ettikten sonra mâsumlar kâmilan yangınlar ve topraklar altında kalmışlardı. Hacı Ahmed Han'ında 1373 cenaze şehitleri kafalarından balta ile vurulmuş yüzlerinden tanınmayan ve kanlar içersinde yatan şehitler arasında 94 kadın ve çocuk da vardı...Bu fecâât şehirde böyle devam ederken, köylerde ve kazalarda ve yol üzeri, fırsat bulabildikleri yerlerde aynı vahşeti icra ediyorlardı.

Şehri işgal ve istirdad eden fırka kumandanları tarafından, şehrin polis müdür vekâletliğini idare etmem emir buyuruldu. Bu emir ve vazifeyi deruhte ederek 185 fahri ve gönüllü polis kadrosu yaparak şehrin vezaif-i emniyetini temin eylemiştim. Erzurum dahilinde yaptığım, bu fecâyî'in kurbanı olanların miktarı 9562 nüfustan ibaretti. Kaza ve köylerinde tahminen bunun iki katı tahakkuk etmişti. Yaralanıp hastaneye sevk ettiğim 212 nüfustu. Bu durumdan şehre giren Türk ordusu ve kumandan hüngür hüngür ağlamışlardı"³¹.

Bu katliamların sorumlularından olan Antranik, 27 Şubat 1918'de Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelitze'ye şu raporu gönderdi:

"... Kafkasyalı Ermeni askerlerin evlerine savuşmaları ve Türkiye Ermenilerinin zabitsiz ve teşkilâtsizliği Erzurum'um efkâr ve ümit edilmeyecek derecede sür'atle sükutunu intâc etti. Erzurum'da bulunan 3000 kadar piyademiz zabitlerin emrine ita'at etmeksizin başıboş bir halde vagonlara hücum ettiler ve Sarıkamış'a kaçtılar. Hınıs ve civarındaki Ermeniler Karaorgan'a çekildi ve orada istihzaratta bulunmaları emr olundu. Askerlerimizin

²⁹ Twerdo Khlebef, Notes of Superior Russian Officer on the Atrocities of Erzurum, 1919 (BOA.B.E.O. A.VRK. S. 40/10).

³⁰ Halil Kemal Türközü, Osmanlı ve Sovyet Belgeleri, Ermeni Mezalimi, Ankara, 1982, s. 78.

³¹ Yavuz Aslan, "Erzurum'da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları", Atatürk Üni. Atatürk İlkeleri ve İnk. Tar. Enst. Dergisi, Cilt 1, sayı: 6, Erzurum, 1993, s. 91-92.

Erzurum'da görülen firarları Sarıkamış'ta da müdafaa etmenin imkansız olduğu kana'atini verdi..."³².

Erzurum'un kısa bir süre içerisinde hiçbir savunma olmadan çetelerin firari yüzünden düşmesi, Antranik'in Rus ordusundan istifasına sebep oldu, general elbisesini çıkararak çete reisi elbisesini giydi. General Nazarbekov'a elçiler göndererek Gümrü'ye gelmek istediğini ve Zengezur Bölgesi'nde Türklere karşı çarpışabileceğini bildirdi. Nazarbekov bu planı uygun bularak Antranik'in Gümrü'ye gelmesini kabul etti. 10 Nisan 1918'de 400 seçilmiş Türk Ermeni'sinden oluşan "Özel Hareket Birliği"ni kurdu. Bu birliğin amacı Rus sınırlarını korumak ve Türklerin Kafkasya'ya girmelerini önlemektir³³.

Osmanlı Hükümeti 15 Mart 1918 tarihinde, Rusların tahliye ettikleri bölgelerde Ermeni çeteleri tarafından yapılan mezalim hakkında inceleme yapmak ve delilleri toplamak üzere bir tahkik heyeti oluşturdu. Heyet Trabzon, Erzincan ve Erzurum'da incelemelerde bulundu³⁴. Bu heyetin incelemelerine ait rapor 22 Mart 1918 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderildi. Erzurum'da 3. Ordu Karargâhında Hey'et-i Teftişîye Müdür-i Umumisi Hamid Bey tarafından gönderilen bu telgrafta, Erzurum ve Erzincan şehirlerinin kısmen merkez köyleri ile kaza merkezinin ekserisi tamamen tahrip edildiği, tahribatın kısmen Ruslar tarafından ve ekseriyetle bunların ayrılmasını müteakip Ermeniler tarafından icrâ olunduğu, Erzincan'da Rusların ayrıldığı tarih olan 23 Ocak'tan sonra erkek, kadın, çocuk olmak üzere 1.300 kişinin feci şekilde katl olunduğu, Erzurum'da da Rusların ayrıldığı tarih olan 12 Şubattan itibaren katlin başladığı kurtuluşa kadar devam ettiği, şimdiye kadar sokaklarda ve mezarlar arasında bulunan naaşların adedi 2.500'ü aştığı, bu rakamlara önceden yapılanların dahil olmadığı, kaçan Ermenilerin güzergâhında olan ve firara muvaffak olamayan köylülerin tamamen feci şekilde imha edildiği, ölenlerin sayısını tesbit etmenin şimdilik mümkün olmadığı, halka yardım edilmesi gerektiği belirtiliyordu³⁵.

Bu heyet dışında Doğu Anadolu'ya gönderilen gözlemci heyetler de vardı. Bunlardan birisi, tarihçi Ahmet Refik, Alman savaş muhabiri Paul Weitz, Avusturyalı gazeteci Dr. Stefan Steiner, Yüzbaşı Fahri Bey ve Almanya'nın eski Erzurum Konsolosu Edgar Anders'ten oluşuyordu. Bu heyet, 17 Nisan-20 Mayıs 1918 tarihleri arasında doğu vilayetlerini dolaştı³⁶. Heyette bulunan Ahmet Refik Bey bu seyahatle ilgili anılarında Doğu Anadolu'nun işgal sonrası durumunu gözler önüne sermektedir³⁷. Ayrıca İstanbul'a gönderdiği raporlarla da durumu başkente bildirmişti:

"Erzurum'dan Karargâh-ı Umumi İkinci Şube Müdürü Seyfi Beyefendiye,

Erzurum Ermeni mezaliminden harap bir haldedir. Ermeniler, Erzurum'dan çekilmezden evvel, 300 kadar İslâmî bir konağa doldurmuşlar, üzerine benzin dökülerek yakmışlardır. Konağın enkazı arasında olan yığınlarla insan cesetleri, parçalanmış insan

³² ATBD. Sayı: 81 (Aralık 1982), Belge No: 1871.

³³ Chalebian, General Andranik, s. 360, 371.

³⁴ BOA. DH. ŞFR. 86/133; DH.ŞFR. 88/12; DH. ŞFR 88/196.

³⁵ DH. İ. UM. 20-18/12-15, lef. 3-4.

³⁶ Paul Weitz, Stefan Steiner ve Edgar Anders'in bu seyahat ile ilgili notları hakkında bkz. Selami Kılıç, Ermeni Sorunu ve Almanya, İstanbul, 2003, ss.107-136; ATBD. Sayı:81 (Aralık 1982), Belge No: 1880.

³⁷ Ahmet Refik Altınay, Kafkas Yollarında, Haz: Yunus Zeyrek, Ankara, 1981.

beyinlerine tesadüf olunuyor. Ermenilerin, içlerini bu suretle yüzlerce İslâm doldurarak yaktıkları konaklar müteaddittir. Mezalimi idare edenler Antranik Paşa ile Fransız Miralayı Morel'dir. Erzurum dahilinde toplanan cenazelerin miktarı dört bindir. Bu meyanda birçok kadın ve çocuk da dahildir. Ermenilerin yalnız Ilıcalar'da katlettikleri erkek, kadın ve çocuğun miktarı iki bine yakındır. Ermeniler ahaliyi evlere doldurup yaktıkları gibi yol yaptırmak bahanesiyle şehir haricinde de katletmişlerdir. Erzurum'dan bu suretle gaip olan 111 kişidir. Bu telefât beyanında köyler dahil değildir. Muhabirler mezalim yerlerini vali beyle beraber yarım saat kadar gezdiler. İki üç gün sonra Kars-Batum tarikiyle avdet-ediyoruz. Erzurum'da mezalim sahnelerinin harap yerlerin fotoğraflarını aldırđım. Bervech-i malumat arz olunur. 8 Mayıs 1334. Karargâh-ı Umumi İkinci Şubeye Memur Yüzbaşı Ahmet Refik”³⁸.

1914-1919 yılları arasında Doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından Van, Bitlis, Muş, Trabzon, Erzurum, Sarıkamış ve Kars çevresinde toplam 363.141 kişinin öldürüldüğü Osmanlı Devleti yetkilileri tarafından tespit edilmişti³⁹.

Osmanlı Hükümeti Doğu Anadolu'daki durumla ilgili araştırma yaparken İstanbul basını da Ermenilerin yaptığı katliamı sayfalarında duyuruyordu. Sabah, Atı, Tanin, İkdam gazeteleri sayfalarında bu olaylara yer verdiler. Atı Gazetesi'nin 20 Şubat 1918 tarihli 51 sayılı nüshasında şunlar yazıyordu:

“Vilâyât-ı Şarkıye'de Vazifemiz

Rus askerleri tarafından boşaltılan Vilâyât-ı Şarkıye'de Ermeniler çoluk çocuk demeden katliama başlamışlardır. Ordumuz bunları def' etmek için uğraşmaktadır. Bundan üç sene evvel yine birkaç şaki Osmanlı ordusunu arkadan vurmak için silahlanmıştı. Bugün olduğu gibi o zaman da onları tenkil ettik. Bu esnada hükümete iki iş düşüyor. Biri her vatandaşının hayatını korumak ve diğeri de bu topraklarda asayişini sağlamak.”⁴⁰

Rus generalleri de Ermenilerin yaptıklarından şikâyetçi olmuşlardı. General Odişelidze bile Ermenilerin yaptıkları ile ilgili şunları yazmıştı: *“Ermeni kıta'atı Erzurum ve Erzincan'da gerek askeri nokta-i nazarından gerek sakin ahaliye karşı vaki' olan hareketleri nokta-i nazarından son derece fena hareket etmişlerdir. Hatta Ermenilerin pek ziyade lehinde bir Rus zabiti olan Kafkas hududu kumandanı General Lebevinski bizzat Ermeniler tarafından söylenen ihbarat üzerine Ermeni kıta'atı ümerâsının hareketından şüphe etmiş ve Erzurum'un sukutu hakkında bir tahkikat icrasına karar vermiştir”⁴¹.*

³⁸ATBD. Sayı: 83, Belge No: 1941. Yapılan diğer incelemelerle ilgili raporlar ve katliamın belgeleri yayınlanmıştır: Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, sayı: 81-85; Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I-IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., Ankara, 1995; Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, I- II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd, Ankara, 2001; Enver Konukçu, Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımını (11-12 Mart 1918), Ankara, 1990. Görgü şahitleri ile ilgili çalışmalar da vardır: Gürsoy Solmaz, Yaşayanların Dilinden Erzurum, Sarıkamış, Kars'ta Ermeni Zulmü (1918-1920), Van, 1995.

³⁹ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, I, s. 375-377.

⁴⁰ Atı, 20 Şubat 1334/1918, sayı: 51. Aynı gazetenin 84 nolu 25 Mart 1918 tarihli sayısında Ermenilerin Erzurum, Hınıs, Köprüköy ve Hasankale'de yaptıkları anlatılıyordu.

⁴¹ İkdam, 8 Şubat 1335, No: 7901.

Doğu Anadolu'yu boşaltmış olan Ermeni çeteleri, Kafkasya'da Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan bölgesine geldiler. Doğu Anadolu'daki çalışmaları burada da devam ettirmek istediler. Fakat 4 Haziran 1918'de Türklerle Ermeniler arasında Batum Antlaşmasının imzalanması bu çetelerin durumunu zorlaştırdı. Antranik bu antlaşmayı kabul etmeyerek Erivan'dan farklı bir yol takip etti. Antranik'e göre Ermenistan'ın sınırları içerisinde Erzurum, Van, Muş ve Bitlis bölgeleri de bulunmalıydı. Bu anlaşma sonunda Kafkas Ermenileri ile Türkiye Ermenileri arasında önemli problemler ortaya çıktı. Kafkasya Ermenileri çetelerin kendileri için sürekli problem çıkardığından ve huzuru bozduğundan şikâyet ediyorlardı⁴². Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanması, Osmanlı Ordularının Kafkasya'daki avantajlı durumunu bozacak, Ermeniler için yeni bir umut devresi başlatacaktır.

⁴² Chalebian, Andranik, s. 409. 1921 yılı Mayıs ayında Ermenistan'da yayınlanan bir Ermeni bildirisinde, Milli Müdafaa Komitesi'nin (Taşnakların) siyasi mesleğinin esasını Trabzon, Mamahatun, Diyarbakır, Musul memleketlerini de Ermeni egemenliğine alarak geniş topraklara sahip olma havasının teşkil ettiği ve bunlardan vazgeçmedikleri için emperyalistlerin propagadasına kapılarak Büyük Ermenistan hayali ile uğraştıkları ifade edilmiş; bunların milletlerin refah ve saadetinin topraklarını genişletmelerinde değil, birbirlerine kardeşlik ve dostluk göstermeleri ile, birbirlerinin hukukuna riayetle kaim olabileceğini bilmeleri gerektiği belirtilmişti (Sabahattin Özel, Millî Mücadelede Trabzon, Ankara, 1991, s. 228).